

Den första gotiseringen av Odense domkyrka

– en omtolkning

Christian Lovén

Fortid og Nutid, juni 2006, s. 127-135

Under biskop Gisco (1286–1300) inleddes omvandlingen av Odense domkyrka från en romansk byggnad med korsarmar och absider till en gotisk basilika med rakt kor. Byggnadshistorisk analys visar att långhuset byggdes först, följt av koret under 1400-talets andra hälft och ett mellanparti under 1400-talets andra hälft. Att man började gotiseringen i väster är svårförklarad. Författaren föreslår att en fragmentariskt bevarad grund utanför det nuvarande koret är resterna av den första gotiseringen. Den kan härröra från Giscos tid och skulle ha blivit Danmarks första polygonala omgångskor. Anledningen till att bygget inte fullföljdes kan ha varit markrörelser, betingade av att koret byggdes i en sluttning.

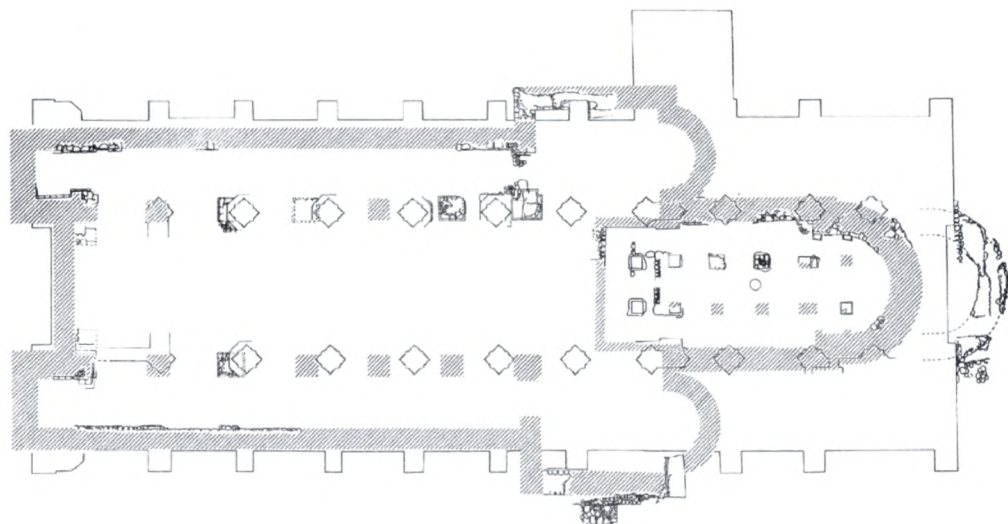
Christian Lovén, f. 1956. Docent i kunstvidenskab fra Uppsala Universitet. Han er ansat ved et forskningsprojekt om Uppsala domkirke, der skal publiceres i værket *Sveriges kyrkor*.

Odense domkyrka, S. Knud, är ett huvudmonument i Danmarks gotik. Byggnadshistorien har i stora drag varit känd länge, men forskningen fick en fast grund att stå på 1995 då domkyrkan publicerades i *Danmarks Kirker*.¹ Byggnadshistorien skildras av Hugo Johanssen, och arbetet har osedvanliga kvaliteter. En lång och mycket komplicerad byggnadshistoria uttolkas i sina minsta detaljer, och iakttagelseförmågan väcker djup beundran. En annan viktig kvalitet skall framhåvas: genom att källmaterialet i form av uppmätningar, äldre rapporter och annat publiceras närmast i sin helhet utgör inte detta bokverk nå-

gon slutpunkt, utan framtidens forskning kommer att kunna foga in eventuella nya rön i byggnadshistorien utan att behöva upprepa de mödosamma arkivgenomgångarna.

Det är oundvikligt att vissa oklarheter i byggnadshistorien kvarstår. Det gäller framförallt de äldre skedena, tiden före den nu stående kyrkobyggnadens fullbordan. Inga nya utgrävningar gjordes inom projektet, utan det är tidigare iakttagelser som sätts in i sitt sammanhang.

Den äldsta stenkyrkan, byggd i frådsten och påbörjad i slutet av 1000-talet, har inget bevarat murverk ovan mark

Figur 1: Den romanska domkyrkan. Rekonstruerad plan. (Bøggild Johannsen & Johannsen 1995 (se not 1) fig. 65)

(fig. 1). Bäst dokumenterad är kyrkans krypta, vars existens delvis förklaras av Knutskulten. De övriga spåren är tillräckliga för att visa att kyrkans planform var av den på kontinenten ofta förekommande typen: treskeppigt långhus, tvärskepp med absider och enskeppigt kor med absid. Kryptan under koret förlängdes senare åt väster och fick ett nytt valvsystem. Grunden till en absid tyder på att man vid någon tidpunkt före eller efter kryptförlängningen planerade att förlänga hela koret åt öster.

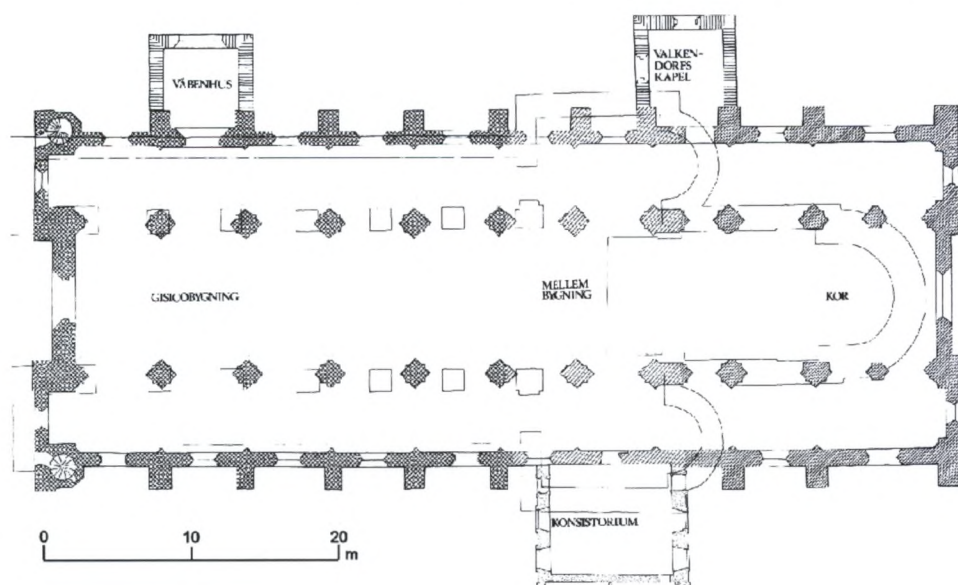
På detta sätt stod kyrkan i kanske 150 år innan man började ett stort ombyggnadsprojekt som efter lång tid skulle resultera i den nuvarande kyrkobyggnaden. Stilistiska och byggnadsarkeologiska iakttagelser visar entydigt att ombyggnaden skedde i tre etapper, med långhuset först och därefter koret (fig. 2). De byggdes på ömse sidor om den gamla frådstenskyrkans tvärskepp, som

alltså kom att stå kvar då allt annat rivits. Slutligen ersattes tvärskeppet av den så kallade mellombyggnaden, och en i princip enhetlig gotisk basilika hade skapats. Ett ovanligt drag är att koret fick en gotisk undervåning eller krypta, ett arv från frådstenskyrkan.

Långhuset har en säker datering tack vare den inskrift på nordsidan som omtalar att "Detta verk reste den fynske biskopen Gisico". Hans ämbetstid varade 1286–1300. Sydsidan har en liknande men yngre inskrift som anger att byggnaden blev brukbar ett något svårtolkat år, 1301 eller kanske 1330. Granskningen av murverket visar att långhusets nordmur byggdes först och att väst- och sydmurarna tillkom senare.

Koret dateras till 1400-talets första hälft och mellanbyggnaden till dess andra hälft.

Hugo Johannsen framhäver en egenhet i gotiseringen av kyrkan: långhuset

Figur 2: Den nuvarande domkyrkans byggnadsperioder. (Bøggild Johannsen & Johannsen 1995) fig. 50)

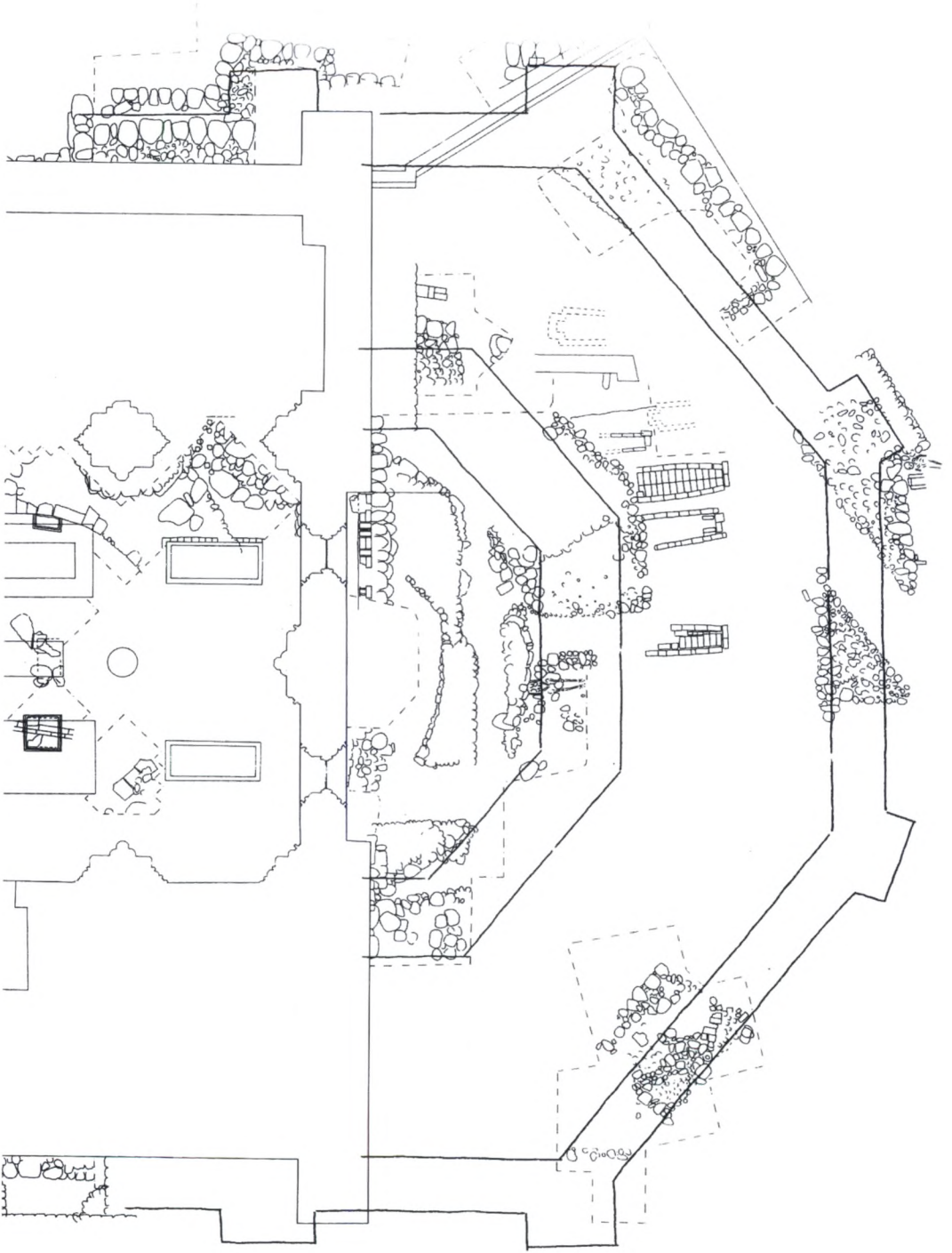
byggdes först. Talrika exempel visar att man normalt började med koret då en kyrka skulle byggas om. I fallet Odense vann man inte heller något utrymme med Gisicos bygge, utan det nya långhuset upprepade det gamlas plan. Östsidan med sina absider utgjorde en mera uppenbart ålderdomlig syn i slutet av 1200-talet, och det kor som så småningom byggdes gav också långt större utrymmen. Johannsen gissar att en brand som drabbade kyrkan 1247 framförallt skadade långhuset och att den kan förklara att ombyggnaden började här.

Utgrävningar öster om det nuvarande koret företogs 1908 och framförallt av C. G. Schultz 1946. Man påträffade fundament till dels den ovan omtalade absiden, dels ett tresidigt stort byggnadsparti (fig. 3). Inget tyder på att den tresidiga anläggningen var en tillbyggnad till det nuvarande koret, utan den måste anlagts tidigare.

Schultz tolkade till en början de påträffade murarna som ett påbörjat kor med kapellkrans. Senare föreslog han istället att de hade avsetts att bilda en oktogon, inspirerad av Nidarosdomen. Ett förstadium till oktogonen skulle den påträffade grunden till en absid ha varit: Schultz tolkade den som en planerad rund kapellbyggnad öster om den romanska kyrkans kor. Parallellen mellan Olav i Nidaros och Knud i Odense gör dessa förslag attraktiva, men de är knappast riktiga.

Som Johannsen påpekar finns inga arkeologiska stöd för oktogon-tolkningen, och inte heller för tanken på en kapellkrans. Istället framför han den säkerligen riktiga tesen att det handlar om ett polygonalt omgångskor med stråvpelare. Han utgår från att detta omgångskor var yngre än biskop Gisicos långhus.

Då man under medeltiden skulle modernisera en kyrka skedde det regelmäs-

Figur 3: Fundament till planlagt kor öster om kyrkan, med rekonstruktion av mursträckningar. (Bøggild Johannsen & Johannsen 1995 fig. 151)

sigt österifrån. Man började med koret. Undantag finns, men de är så ovanliga att konkreta arkeologiska eller byggnadskronologiska iakttagelser är nödvändiga då motsatsen hävdas. Men Schultz' utgrävning gav inga sådana resultat.

Eftersom Odense har fundament till ett korbygge äldre än det stående koret bör man i första hand pröva tolkningen att detta korbygge utgjorde den första gotiseringen av kyrkan, att koret var äldre eller samtida med Gisicos långhusbygge. Johannsen påpekar att omgångskor av Odenses typ hör till senmedeltiden i Danmark, men att de dyker upp redan i slutet av 1100-talet på tyskt område. Tanken att man vid en dansk domkyrka påbörjade ett sådant kor redan på 1200-talet möter därför inga stilistiska hinder. Man kan tillfoga att Roskilde domkyrka redan hade ett omgångskor. Där handlar det om en rundad omgång, men olikheten är estetisk, inte funktionell.

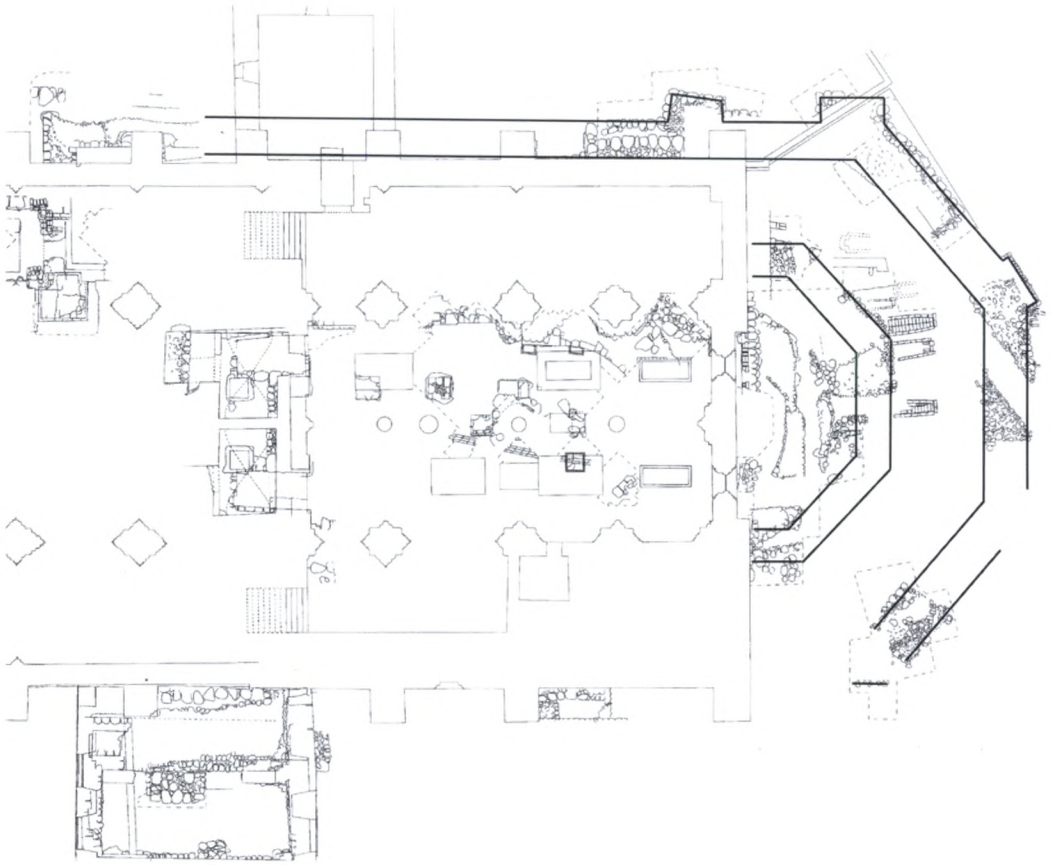
Johannsen pekar på en egendomlighet med omgångskoret. Det förefaller ha legat asymmetriskt i förhållande till Gisicos långhus, eftersom nordmuren löper norr om det stående korets nordmur. I en ritning med försök till rekonstruktion av den tilltänkta planen (fig. 3) har kompenserats för detta genom att den sämre belagda södra delen har ritats ut på motsvarande sätt. Rekonstruktionsförsöket förefaller mig dock göra visst våld på de framgrävda fundamenten, och koret ger verkligen intryck av att ha varit asymmetriskt placerat.

Den förklaring till asymmetrin som föreslås är att den romanska domkyrkans tvärhus gjorde det svårt att exakt lägga ut planen för korbygget. Så kan det givetvis ha varit, men det är värt att diskutera om placeringen kan ha varit avsiktlig. Om man ser omgångskoret som äldre än, eller kanske samtida med, långhuset öppnar sig nya perspektiv.

Då Gisico lät bygga sitt långhus gjorde han det lika brett som det romanska långhuset. Vid polygonalkorets anläggande hade man andra planer, med ett bredare kor svagt förskjutet mot norr. Det går att delvis se hur man hade tänkt sig fortsättningen åt väster. Vid en förlängning av polygonalkorets nordmur västerut når man den romanska domkyrkans norra tvärskeppsgavel (fig. 4). Då vi bara har fundamenten att arbeta med är det omöjligt att se exakt var murliven har löpt, men överensstämmelsen tycks vara god.² Här erbjuds en förklaring till korbyggets förskjutning åt norr: man ville ansluta till tvärskeppets gavel. Den självklara orsaken var att man ville utnyttja äldre murverk för att spara arbete. Av detta framgår vidare att man tänkte sig att den nya kyrkan skulle sakna markerat tvärskepp.

Den södra mursträckningen i det polygonala koret är sämre dokumenterad, och det är möjligt att den hade ungefär samma sträckning som det nuvarande korets sydmur. Vi vet inte hur mycket som byggdes, men inför framtida undersökningar är det värt att hålla i minnet att denna mur kanske innehåller äldre partier i fundamentnivå. Om rekonstruktionen är riktig innebär det att man på sydsidan inte tänkte sig att dölja tvärskeppet. Istället tog man sikte på det romanska långhusets sydmur. En bidragande orsak kan ha varit att på sydsidan låg Knutsklostrets längor. Om södra tvärskeppsarmen och södra långhusmuren fick kvarstå innebar kyrkbygget en minimal störning av klostret. Det är till och med tänkbart att man planerade att låta dem ha kvar sin frädstensyta även då hela övriga domkyrkan var av tegel, eftersom dessa fasader knappast var synliga annat än från klostrets innergård.

Omgångskoret skulle ha gjort att besökarna kunde cirkulera runt hela kyr-

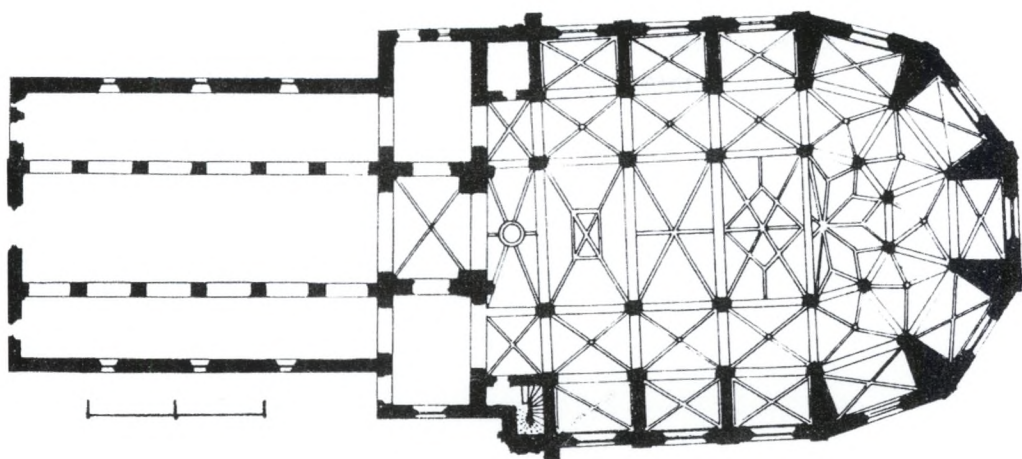

Figur 4: Plan över olika utgrävningar i och omkring kyrkan 1946–1993 (beskuren). (Bøggild Johannsen & Johannsen 1995 fig. 66. Artikel författarens rekonstruktion av det planerade omgångskoret)

kan, även bakom högaltaret. Arrangemang är typiskt för stora vallfartskyrkor, och om koret hade färdigbyggt skulle säkerligen domkyrkans romanska krypta ha rivits och Knuds skrin ha flyttats till en plats bakom högaltaret.

Går man vidare kan man spekulera över det tilltänkta utseendet för den kyrka som påbörjades med det polygonala koret. Kanske tänkte man sig att göra som Gisico gjorde, att behålla det gamla långhuset i moderniserad och förhöjd dräkt. Det skulle ha givit en egendomlig planform, med ett kor som på nordsidan

var bredare än långhuset. Sådana ore-gelbundenheter gick dock att dölja. Det andra alternativet är att man tänkte sig ett bredare långhus, med nordmuren i linje med det polygonala korets nordmur. De två alternativen behöver inte heller utesluta varandra. Ett bygge av denna storlek skulle ta lång tid. Oavsett vilka planer man hade för långhuset erbjöd det polygonala koret ett gott delmål, som genom sin storlek hade givit ett helt annat utrymme för kulten av helgonkungen. En viss parallell, om än långt yngre, erbjuder kyrkan i Ligny-le-

Figur 5: Saint Pierre et Saint Paul, Ligny-le-Châtel, Burgund, Frankrike. (Efter Laule, Laule & Wischermann 1991)

Châtel i Burgund (fig. 5). Här anslöts på 1500-talet ett brett kor till den romanska kyrkans tvärskepp, och nybygget låg asymmetriskt.³

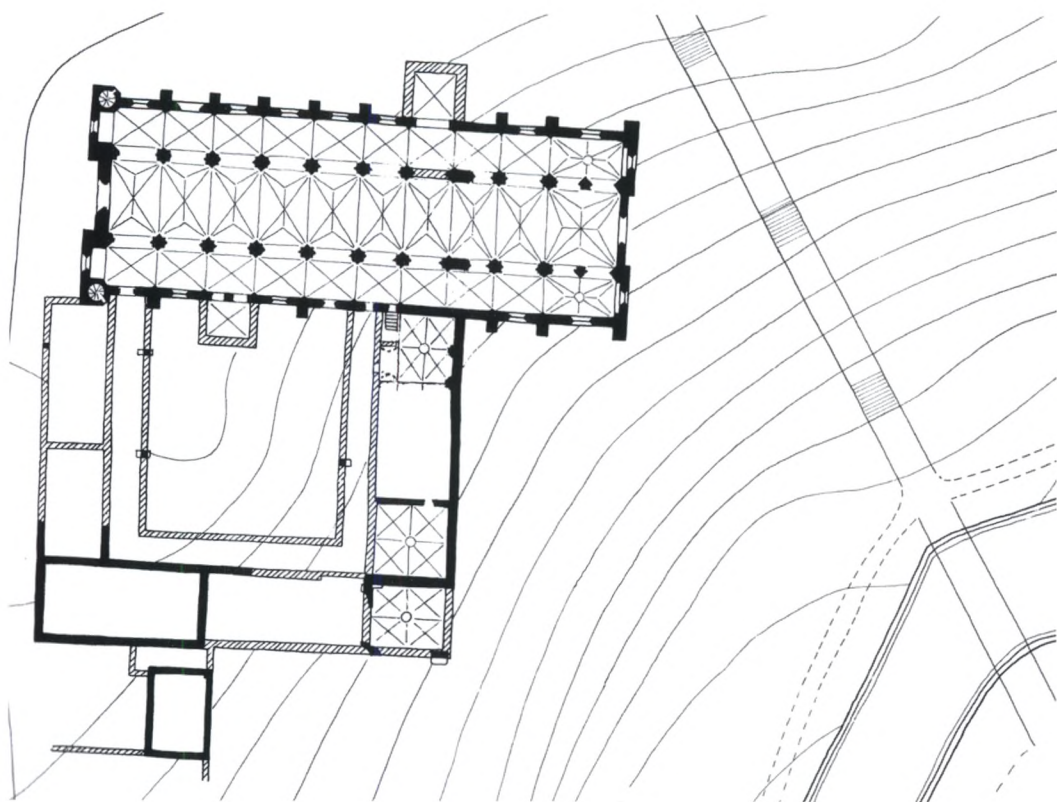
De fragmentariska fundamenten, och det faktum att kyrkan faktiskt fick ett annat kor, gör att vi kan utgå från att Odenses polygonala kor aldrig avslutades. Härmed kommer vi in på den centrala frågan om dess förhållande till biskop Gisicos långhusbygge.

I sin karakteristik av långhuset framhäver Johannsen en viktig faktor. Det är uppenbart att det gotiska långhus Gisico lät bygga var en slags förhöjd kopia av det romanska långhuset. Längd, bredd och mittskeppsbredd var nästan identiska, även om arkadpelarna fick andra avstånd och valv tillkom. Viktigast är att den nuvarande västfasaden med sin höga djupa nisch kan ha sett i princip likadan ut i den romanska domkyrkan. Detta tyder på en veneration för själva den gamla byggnaden, inte bara för platsen. Idégivaren bör ha varit beställaren Gisico, eftersom en byggmästare knappast föreslog sådan tillbakablickande

arkitektur. En liknande konservering av den gamla planformen har katedralen i Chartres i korkapellens anordning.⁴ Det vore intressant att se en diskussion kring denna ovanliga traditionsbundenhet i medeltida byggnadsprojekt.

En vid första påseendet rimlig tanke är att traditionstänkandet hos Gisico måste ha gjort att han såg med ogillande på det påbörjade polygonala koret. Det var helt modernt och skulle ha förstört hela det gamla korpartiet. Men det är svårt att tro att han ville bevara det romanska korpartiet orört, i strid med sin tids stilideal. Ett större kor hjälpte till att upprätthålla och kanske utöka vallfarten hit. Hans långhus blev gotiskt, inget annat, och bara den första generationen besökare kunde veta att det var en slags kopia av det gamla. Att Gisico inte skulle ha haft ett gotiskt kor som en målsättning verkar orimligt.

Det är därför troligt att det polygonala koret inte var ett övergivet projekt på Gisicos tid, och det kan ha varit han som påbörjade det. Koret skulle ha givit domkyrkan en något oregelbunden plan,

Figur 6: Domkyrkoområdet nuvarande topografi. Höjdkurvornas ekvidistans 0,5 m. (Bøggild Johannsen & Johannsen 1995 fig. 23 (beskuren))

men detta hade gått att skyla över. Det vi nu känner till av Giscos byggnadsverksamhet är långhuset, men jag vill framkasta tanken att en betydande del av hans byggnadsansträngningar gick till koret.

Varför blev då detta präktiga kor inte färdigställt? En trolig orsak finns i markförhållandena. Domkyrkan ligger ovanför Odense å, med den östra delen placerad i en markant sluttning åt sydöst (fig. 6). Anmärkningsvärt är att domkyrkans östände har spår av ytterligare ett avbrutet projekt i form av grunden till en absid. Här var avsikten troligen att förlänga koret och kryptan österut. Den västförlängning av kryptan som har konstaterats kan ha gjorts som en er-

sättning då bygget inte fullföljdes. Slutligen kan man observera att det nuvarande koret har tjockare murar än långhuset, trots att man i övrigt följde långhusets schema. Allt detta skulle kunna förklaras med de besvärliga markförhållandena som sluttningen gav.

Resonemanget lider av svagheten att ett stort kor trots allt till slut byggdes. Byggnadstekniskt var 1200-talet knappast underlägset 1400-talet. Skillnaden skulle kunna vara att man nu kände till svårigheterna och kompenserade för dem – som Johannsen påpekar tyder korets murtjocklek på det.

Anledningen till att det polygonala koret försvann skulle således kunna vara ett ras eller, mindre dramatiskt,

att man upptäckte sättningsprickor det pågående bygget. Intressant i sammanhanget är att södra långhusväggens inskrift, utförd efter Gisicos död, talar om att byggnaden utan ekonomisk hjälp skulle "skride og styrte sammen" (*Labar enim, cura cessante pia, ruitura*).⁵ Det rimliga hade varit att man åtgärdade problemen och fortsatte, men Schultz' grävningsresultat antyder inte att omgångskorets fundament skulle innehålla två skeden. Efter Gisicos död 1300 fullbordades istället långhuset. Först efter att det hade avslutats byggdes ett kor, med reducerad plan men direkt anpassat till långhuset.

Ett stort frågetecken kvarstår alltså i byggnadshistorien, men med förskjutet perspektiv. Det handlar inte om varför man började med långhuset då den gamla kyrkan skulle gotiseras, utan om varför man övergav sitt stora påbörjade kor.

Detta skulle ha blivit det första polygonala omgångskoret i Norden. Sådana kor byggdes i en rad av senmedeltidens treskeppiga kyrkor i Danmark.⁶ Domkyrkors arkitektur kopierades ofta, och om koret i Odense hade färdigbyggts skulle ett viktigt danskt stildrag ha fått en tidigare födelse och en längre utvecklingshistoria.

Noter

- 1 Birgitte Bøggild Johannsen & Hugo Johannsen: *Odense domkirke; Bygning* (Danmarks Kirker; Odense amt 2–4), 1995.
- 2 Norr om det nuvarande korets nordöstra hörn syns två murliv i planritningen. Det södra hör till nuvarande korets fundament, det norra till polygonala koret.
- 3 Bernhard Laule, Ulrike Laule & Heinfried Wischermann: *Kunstdenkmäler in Burgund*, Darmstadt 1991, s. 417–418.
- 4 Alain Erlande-Brandenburg: *The cathedral* (1989), transl. Martin Thom (Cambridge studies in the history of architecture), Cambridge 1994, fig. 60.
- 5 Översättning Fritz Saaby Pedersen i Bøggild Johannsen & Johannsen 1995 (se not 1), s 213. Jag har inte försökt utröna om formuleringen är allmängods.
- 6 Kjeld de Fine Licht: *Øresundsmotiver*, Nationalmuseets arbejdsmark 1976.